

Laguntzaileak Bonaparterengan: puruak vs.errodunak

CASTILLO SUÁREZ GARCÍA

I. SARRERA.

1. Lanaren nondik-norakoak.

Zaila da lan bati izenburua jartzea. Izan ere, hitz gutxi batzuekin bertan azaltzen dena laburtu nahi izaten dugu. Alde honetatik, *Laguntzaileak Bonaparterengan: puruak vs. errodunak* esatean lan honen parte batez bakarrik ari gara; jarraian ikusiko dugu zergatik. Lehenik eta behin, Bonaparteren bizitzaren gainean hainbat datu aditzera emanen ditugu. Horrezaz gain, printzeak euskal dialektologiari egindako ekarpenaz mintzatuko gara, laburki bada ere. Baina gatozen harira. Izan ere, aditz laguntzailea da gure ikerketa-gaia. Dena den, esparru honetan mugarrak jarri beharrean gaude. Jakina denez, XIX. mendeko euskalarien artean aditz bakarraren ideia oso zabalduta egon zen eta Bonaparte ere ideia honen jarraitzaile izan zen. Egia esan, ideia hau Port Royaleko gramatikatik zetorren. Port Royalekoen ustez, aditzaren funtsa baieztapena litzateke. Alde honetatik, bi eratako aditzak bereizten zituzten: sustantiboak ('baieztapena' adierazten dutenak) eta adjektiboak (baieztapenaz gain erlazio atributiboak aditzera ematen dituztenak). XVIII. mendean Condillac-ek aditz bakarraren ideia berreskuratu zuen. Haatik, Condillacken ustez aditzak 'existenzia' adierazten zuen. Esan bezala, Bonaparte aditz bakarraren aldekoa zen eta -lan honetan ikusiko dugun legez- bai baieztapena eta bai existentziaren ideiak jaso zituen. Bestalde, printzeak euskararen erro aniztasuna aditz bakarraren teoriarekin nola uztartzen zuen ikusiko dugu. Dena den, esan beharra dago ez dugula bakarrik Bonaparte aztertuko. Bonaparte aurretik aditz bakarraren aldekoak ziren beste euskalari batzuk -zein neurritan jarraitu zituen Bonapartek ikusteko xedearekin- aztertu ditugu: Humboldt [ca. 1811-14], Darrigol (1827), d'Abbadie-Chaho (1836) -Chahori dagokion atala- eta Inchauspe (1858).

2. Printzearen bizitzaz bi hitz (1)

Louis-Loucién Bonaparte Bleschamp (Thorngrove, Worcestershire 1813-Faro, Urbino, 1891), Napoleon I.aren iloba, Loucienen semea, Ingalaterran jaio zen bere aita gatibu zegoela eta Waterlooko gudu ostean Elizaren Estatuetako herri batera aldatu zen familiarekin (1815).

1833an Florentziako Maria Anna Cechirekin ezkondu zen. Europan eta Estatu Batuetan izan ondoren, kimika, mineralogia eta, geroago, hizkuntzalaritza ikasketei ekin zien. 1847an argitara eman zuen hizkuntzalaritzari buruzko bere lehen liburua. Urtebete beranduago, Louis Bonaparte -bere lehengusua- Frantziako enperadore izanik, politika munduan sartu zen. 1850. urtean emaztearengandik banandu eta 1852an, senadore zela, lehengusuak printze egin eta urteko 130.000 liberako saria eman zion.

Oxfordeko Unibertsitateko irakaslea zenean, Antoine d'Abbadierekin jarri zen harremanetan Londresen (1855-1856). Honen ondorioz hasi ziren Bonaparteren euskarari buruzko lanak. 1856-1869 bitarteko urteetan egin zituen ibilaldien eta bere baitara bildu zituen laguntzaileen lan ugarien emaitza dira euskarari eskaini zizkion lan nagusiok.

Ingalaterran bizi zela, urteko diru saririk gabe geratu zen Frantzian III. Errepublikak aldarrikatu zenean. 1881ean alargun gelditu eta Clemence Richard Grandmontaigne, Klaudio Otaegiren koinata atarrastarrarekin ezkondu zen bigarrenengoz. 1883an Gladstone-ren gobernuak urteko 250.000 liberako diru-saria eskaini zion inglesaren dialektoei buruzko bere ikerketak buka zitzan. 1891. urtean hil zen.

3. Bonaparte eta dialektologia

Bonapartek euskal dialektologian izan duen garrantzia ezin da ukatu eta hagitz ezaguna da berak egin euskalkien sailkapena:

Euskalkien ikerketan Bonaparte Printzeari zor zaio, inolako zalantzarik gabe, lehentasun eta nagusitasun osoa. Euskal Herrian zehar 1856, 1857, 1866, 1867 eta 1869an egindako egonaldietan eta bertoko laguntzaile mordoxka bati agindutako hainbat itzulpenen bidez jasotako datu ugariekin burutuko zuen, 1869an, gaurregun ere -aldaketa eta zuzenketa batzurekin izan arren eta, hauetatik gehienak, gainera, Bonapartek berak susmatzen zituenak- indarrean dirauen euskalki sailkapena. (Zuazo 1988:91)

Hona hemen sailkapena (Bonaparte 1869:226):

- A. I. Biscaïen: 1. Oriental: Marquina.
2. Occidental: Guernica, Bermeo, Plencia, Arratia, Orozco, Arrigorriaga, Ochandiano.
3. Du Guipuscoa: Vergara, Salinas.
- B. II. Guipuscoan: 4. Septentrional: Hernani, Tolosa, Azpeitia.
5. Méridional: Cegama.
6. De Navarre: Burunda, Echarri Aranaz.
- III. Haut-Navarraïis septentrional:
7. D'Ulzama: Lizaso.
8. De Baztan: Elizondo.
9. De las Cinco Villas: Vera.
10. D'Araquil: Huarte Araquil.
11. D'Araiz: Inza.
12. Du Guipuscoa: Irun.
- IV. Labourdin: 13. Propre: Sare, Ainhoa, Saint-Jean-de-Luz.
14. Hybride: Arcangues.
- V. Haut-Navarraïis méridional:
15. Cis-pampelunais: Egües, Oiaibar, Arce, Erro, Burguete.
16. D'Ilzarbe: Puente la Reina.
17. Ultra-pampelunais: Olza, Zizur, Gulina.
- C. VI. Souletin: 18. Propre: Tardets.
19. Roncalais: Vidangoz; Urzainqui, Uztarroz.
- VII. Bas-Navarraïis oriental:
20. Cizo-Mixain: Cize, Mixe, Bardos, Arberoue.
21. De l'Adour. Briscous, Urcuit.
22. Salazarais: Salazar.
- VIII. Bas-Navarraïis occidental: 23. Baïgorrien: Baïgorry.
24. Du Labourd: Ustarits, Mendionde.
25: Aezcoan: Aezcoa.
- Sailkapen honi erantsirik ohar batzuk egiten ditu (Bonaparte 1869:226):
- a) Le basque de la vallée de Baztan pourrait aussi, sans trop d'inconvénient, être regardé comme le troisième sous-dialecte du labourdin, car il est assez difficile d'établir, d'une manière qui ne soit pas un peu arbitraire, s'il se rapproche plus de ce dernier que du haut-navarraïis septentrional.
- b) (...) la Navarre espagnole, outre les dialectes que nous y avons déjà constatés, en présente deux autres qui lui sont propres: le haut-navarraïis septentrional et le haut-navarraïis méridional, et que la Basse Navarre en offre également deux: le bas-navarraïis occidental et le bas-navarraïis oriental, ce qui porte à huit (...) le nombre des dialectes basques.
- Morfologiari, batik bat aditzarenari (ordura arteko tradizioari jarraiki), eman zion Bonapartek garrantzi gehien eta aditz laguntzai-

learen banaketa erabakiorra izan zen bere sailkapenean (Zuazo 1988:97).

Bonaparteren xede nagusia euskalkien mapa egitea zen, bertan euskararen euskalki, azpi-euskalki eta aldakiak oso ongi zehaztuak ager zitezen. Apika, hauxe izan zen printzearen hutsik nabarmenena: mugarik ez duenari mugak jarri nahi izatea. Dialektoak ez dira muga-ezinak, aldakorak baizik, eta ezin daitezke muga finko eta mugiezinetan sartu. Printzeak berak ere hizkera zenbait -Burundakoa, Baztangoa, Aezkoakoa eta Erronkarikoa, besteak beste- euskalki batean edo bestean kokatzeko izan zituen arazo larriak horren adierazgarri dira (Pagola 1991:157-158).

Bonaparteri egin dakiokeen kritika bat da agian ez zituela jasotako datuak behar bezala erabili, alegia bere teorizazioak ez zirela hagitz egokiak izan:

Era un observador casi perfecto, capaz de tomarse todas las molestias necesarias para comprobar puntualmente el más pequeño detalle, sin que jamás permitiera que un prejuicio -eso que con un nombre más elegante se suele llamar teoría- se interpusiera entre él y los hechos: en este sentido es, no cabe duda, el autor más digno de confianza de cuantos han trabajado en el campo vasco. Pero su capacidad para la minuciosa observación microscópica no iba acompañada de la facultad de elevarse a la región enrarecida de los principios abstractos. De aquí que su obra de dialectólogo sea mucho más importante por el peso bruto de los copiosos materiales recogidos y ordenados por él que por el valor de sus aportaciones teóricas. (Mitzelena 1964:6-7)

1. Aditz bakararen teoria

Euskal gramatikaren gainean egindako lanetan, XIX. mende osoan zehar eta XX. mende hasieran aurkitzen den teoria bat aditz bakararena da. Teoria honen jarraitzaileen arabera (Humboldt, [ca. 1811-1814]; Darrigol, 1829; d'Abbadie-Chaho, 1836; Inchauspe, 1858; Bonaparte, 1869; Azkue, 1891 eta Arana Goiri, 1912), euskaraz aditz bakar bat dago (*izan* eskuarki). Batzuen iritziz, aditz hau bikoitza da: *izan* edo *naiz*, batetik, eta *ukan* edo *dut*, bestetik. Gainerako aditzak forma nominalak dira (izenak eta adjektiboak), zeinak "benetako" aditzarekin agertzen baitira.

Haatik, beste gramatikari batzuen aburuz (Astarloa, 1803, 1883; Zavala, 1848 van Eys eta Vinson), euskaraz aditz gehiago daude. Are gehiago, bakar batzuk edozein euskal hitz aditz bilakatu daitekeela esatera iristen dira.

II. BONAPARTEREN ADITZAREN AZTERKETA: ADITZ LAGUNTZAILEAREN ERROAK.

1.1. Port Royal, Condillac eta Harris.

Esan beharra dago aditz bakarraren ideia hau Port Royalen azaldu zela aurreneko aldiz: 1660an plazaratu zen *Grammaire générale et raisonnée*, Port Royaleko gramatika. Obra honen egileak Antoine Arnauld filosofoa eta Claude Lancelot gramatikaria izan ziren. Izugarrizko arrakasta izan zuen lan honek XIX. mendera arte, alegia hizkuntzalaritza historiko eta konparatua sortu zen arte. Dena den, Chomskyk *Cartesian Linguistics* (1966) argitaratuz geroztik obra honekiko interesa piztu egin da. Port Royaleko Gramatika Berpizkundeko tradizio arrazionalistaren barruan kokatzen da.

Gramatikaren ideia nagusia da hizkuntza dela pentsamenduaren isla. Hortaz, arrazoiak gizaki guztiengan berdina bada, gramatika bakarra egongo da. Oinarritako erabiltzen dituzten hizkuntzak frantsesa eta latina dira. Bestalde, gramatika honek helburu pedagogikoa duela aipatu beharra dago.

Port Royalen esaten da aditzak egitura konplexuak direla: baieztapena + atributua. Egitura honetan oinarrituta, aditz guztiak aztertzen dituzte. Hortaz, benetako aditz bakarra dago (*izan*), 'baieztapena' adierazten duena alegia eta beste guztiak konplexuak dira. Esan bezala, honi aditz bakarraren teoria deitu izan zaio.

Aditzek duten betekizuna gizakiok gogoan ditugun gauzen gainean baieztapenak egitea da: *lurra borobila da* bezalako perpaus batean, alde batetik, subjektua dugu (berari buruz baieztapena egiten da) eta, bestetik, atributua (baieztatu egiten dena). Bi elementu hauen arteko lotura aditzaren bitartez gauzatzen da. Hortaz, hitz horiek erabiltzen dituen gizakiak gogoan eduki ezezik baieztatu egiten dituela adierazi egiten da aditzaren bidez. Funtzio hau "garbien" betetzen duen aditza *izan* da (bereziki *da*, indikatiboaren orainaldiko 3. pertsona singularra alegia). Alde honetatik, honako bereizketa egiten dute Port Royalekoek: batetik, aditz substantiboa legoke (*da*), baieztapena besterik adierazten ez duena eta, bestetik, aditz adjektiboak, baieztapenari beste ñabardura batzuk gaineratzen dizkietenak. Adibidez:

- Atributua, *Petrus vivit* perpausean. Izan ere, *vivit*-ek baieztapena ezezik bizidun izatearen atributua besarkatzen du.
- Subjektua, *sum homo* perpausean, zeren *sum*-en azpian baieztapenaz gain *ego* izenordaina datza.
- Denbora, *coenasti* adizkian. Nire solaskideak afaldu egin duela baieztatu egiten da aditz hau dela medio, hau da, iraganeko ekin-tza batez ari naiz.

Hay que distinguir, pues, en el verbo "lo que le es esencial" (la afirmación) y las relaciones "accidentales", expresadas conjuntamente con su significación principal.

Es sustantivo cuando significa la afirmación pura, independientemente de toda otra relación de tiempo, persona, atribución, etc. (lo cual no se da más que en la cópula *es*), y es adjetivo en todos los demás casos: el verbo *ser* mismo pasa a ser adjetivo cuando expresa el más general de todos los atributos (el ser: pienso, luego soy). (Donzé 1970 [1967]:9)

Ondoren, Etienne Bonnot Condillac-ek (1715-1780) aditz bakarren teoria planteatu zuen berriz. Bere iritziz, ordea, aditz horrek `existentzia´ aditzera ematen zuen. Hortaz, aditzaren kontzepzio aristoteliko berreskuratu zuen:

Cette conception aristotélicienne du verbe "être", expression de l'existence, était vivante au XVIIe siècle, avant Port-Royal, notamment en France. Abandonnée par la grammaire générale après Port-Royal, elle réapparaît dans la deuxième moitié du XVIIIe. La position de Condillac, par exemple, implique une critique de Port-Royal. (Joly 1972:122)

Cet arbre est grand (´arbola hau handia da´) bezalako perpaus bat erabiltzen dugunean, *arbre* (´arbola´) eta *grandeur* (´handitasuna´) ideiak antzeman ezezik, handitasun hori arbolaren ezaugarrietako bat dela antzeman dugu. *Izan/être* aditzaren bitartez pertzepzio bat baieztapen egiten da, subjektuaren baitan atributua existitzen delako baieztapena alegia. Bestela esan, *izan/être* aditzak honako baieztapena aditzera ematen du: subjektuaren eta atributuaren ko-existentzia. Alde honetatik, *Corneille est poète* (´Corneille poeta da´) perpausean "poetasuna" eta Corneille ko-existitzen direla adierazten du.

Condillac-en arabera, ezin dugu gure izpirituan behintzat existitzen ez diren gauzez hitz egin. Gure pentsamenduak adierazteko baliatzen ditugun aditzek existentzia adierazten dute ezinbestean. Perpaus negatiboen kasuan aditzari ezezkotasunaren partikula gehitzen zaio (*ne pas*). Perpaus hauek direla medio subjektuak eta atributuak ko-existitzen ez direla adierazten da: *Corneille n'était pas po'ete* (´Corneille ez da poeta´). Condillac-en ustez, *izan/être* aditzak baieztapena adierazten duela esaten badugu, arazo larriak ditugu perpaus negatiboak azaltzeko orduan.

James Harris-en ustez ere *izan/être* aditzaren ezaugarriarik nagusiena `existentzia´ adieraztea litzateke. Bestela esan, atributu unibertsala `existentzia´ da:

Tout verbe exprime au départ un *attribut*, c'est-à-dire quelque chose de prédicable (*walketh*, l'idée de "marcher", *writeth* l'idée d'"écrire", etc.), d'où l'appellation générale d'attributifs donnée à tous les prédicats. Mais pour que l'attribut puisse être vu coexister avec le sujet dans le temps [ahotsa, aspektua, modua, denbora, pertsonak], il faut que soit préalablement posée l'existence du sujet. L'attribut fondamental, préexistant à tous les autres, est donc l'existence, signifiée par le verbe "être". (Joly 1972:124)

1.2. Aditz bakarren teoria euskal tradizioan.

Humboldt ek bere gramatikan [ca. 1811-1814](2) euskarak laguntzaile bakarra duela aipatzen duela iruditzen du:

Verbos en el sentido de nuestra lengua no posee propiamente el vasco. Solo posee un verbo auxiliar, merced al cual forma todos los restantes, justamente como si nosotros dijéramos en lugar de *yo como, duermo, estoy*, siempre *yo hago el comer, el dormir, el estar*, usándolo de forma análoga al inglés *to do*. Sólo este verbo auxiliar en el sentido gramatical de la palabra es un verbo, el restante suplemento es a veces un adjetivo, un sustantivo unido a una preposición (gerundio), a veces el concepto indeterminado de la acción en general (infinitivo), a veces todavía algo distinto. Este verbo único de toda la lengua ejecuta todo el servicio que necesita quien habla y recibe cada vez una significación concreta por el suplemento. (...) Sólo una pequeña cantidad de verbos que se llaman irregulares constituyen aquí una excepción, pero esa irregularidad no consiste, como muchos otros idiomas, en que unen en sí tiempos de distintos vocablos radicales, sino en que -como siempre en latín y griego y la mayoría de las veces en alemán- las sílabas de flexión y significación están firmemente unidas las unas a las otras; tienen una reunión sencilla en lugar de una compuesta. (...)

Apenas necesita especial mención que el verbo general auxiliar también es uno de esos verbos irregulares (...). (Garate 1933:161-162)

Haatik, urte batzuk beranduago (1817) [1816] (3) aditz bat baino gehiago dagoela aipatzen du:

La lengua vasca no tiene, estrictamente hablando, más que una sola conjugación; porque cada verbo, cualquiera sea su terminación, ó suene como quiera, no se conjuga sino de una sola misma manera. Esta conjugación es regular ó irregular. La regular siempre es compuesta, y consiste en el verbo y su auxiliar. La irregular (la más antigua y originaria sin duda alguna) es simple y cambia la palabra misma, como en griego y latín. No está en uso sino para un cierto número de verbos, que pueden también ser conjugados regularmente: no obstante tienen en este caso la significación accesoria de la costumbre; por ejemplo *nator*, yo vengo (de *etorri*), *etorten naz*, yo acostumbro venir.

Se sirve de varios auxiliares tanto en diversos dialectos como en uno mismo: *euqui*, *ucan*, *adi*, *equin*, *eruan*, *izan* y otros; el primero es, con todo, el más usado en el activo, el último en pasivo. Los auxiliares mismos son naturalmente verbos conjugados solo irregularmente. (Garate 1933-34:97-98)

Bi eratako aditzak bereizten ditu **Darigol** ek (1827): batzuk *n* batez hasten dira eta subjektuaren sustantzia aditzera ematen dute; besteak,

3. Garateren (1933-1934) itzulpena.

d batez hasten direnak, subjektuak burutzen duen ekintza bat adierazten dute. *Niz* edo *naiz* lehenengo taldeko aditz nagusia da (*être*) eta *dut* (*avoir*-en antzekoa) bigarren taldekoa. Bi aditz hauek dira euskararen aditz primitiboak eta aditz trinkoak horietatik datoz (*naiz* + *egon* > *nago*; *dut* + *eraman* > *deramat*):

Nous avons donc rencontré enfin les verbes de notre langue, tels que *niz*, *nago*, *nabila*, *nator*, *noa*; *dut*, *dabilat*, *deramat derauntsat*; et un petit nombre d'autres.

Le matériel même de ces mots semble avertir qu'il se partage en deux familles, l'une marquée par le caractéristique *n*, l'autre par le caractéristique *d*.

Cette division, indiquée par le matériel des syllabes, est commandée par la nature et le sens de nos verbes: les uns (en *n*) ayant un sens affirmatif de la substance même de leur sujet, et les autres (en *d*) un sens affirmatif, non plus de la substance de leur sujet, mais de son action sur un autre.

(...) *nago* résulte de la combinaison de *naiz* avec *egon*: *naiz* avec *ibil* donne *nabila*; *naiz* avec *etor* fait *nator*.

C'est la même subordination et la même communauté entre *dut* et ses subalternes: car qui ne voit *dut erabil* dans *dabilat*, *dut eraman* dans *deramat*, *dut eraunts* dans *derauntsat*, &c.?

Il ne résulte pas seulement de ces observations, que les formules *niz*, *dut*, sont les deux verbes primitifs de notre langue; l'on doit en recueillir de plus que la nature du verbe ne se rencontre absolument que là où se trouve fondue en quelque sorte l'une des dites formules: ce qui nous conduit à cette dernière conséquence, que la langue basque n'a, à proprement parler, que deux verbes.

(...) De là nos verbes sont deux. Le premier répond avec avantage au verbe substantif *être*, connu dans toutes les langues; et s'emploie dans tous les cas où il s'agit d'affirmer en quelque manière la substance du sujet. Le second est une sorte de verbe *avoir*, affirmatif de l'action la plus générale possible d'un sujet sur un autre. (Darrigol 1827:108-109)

Chaho ri (1836) gramatikalki onartezina iruditzen zaio euskaraz bi aditz daudela proposatzea: *niz* eta *dut*. Izan ere, bere ustez aditz bakarra dago. Alde honetatik, *dut*-en azpian *da* (*dut*-en 3. pertsona singularra) + *hura* (erakuslea) + *t* (hizketan ari den pertsonaren marka) dagoela proposatzen du. *Hura* horrek azaltzen du zergatik diren iragankorrak era horretako aditzak:

L'on a dit que la langue euskarienne reconnaît deux verbes *Niz* et *Dut*, je suis et j'ai. Cette assertion n'est exacte que sous un point de vue de division grammaticale. Il est certain que la forme *Dut* n'est que la troisième personne du verbe *Niz*; *da*, avec combinaison d'un double rapport: *dahoura* lui est, il est: le *t* final exprimant une relation personnelle à l'individu qui parle. *Dut* signifie en définition, lui est à moi, je l'ai, j'ai. Voilà la vraie raison pour laquelle la conjugaison de *Dut* emporte

l'expression d'un régime j'ai, je l'ai. (d'Abbadie & Chaho 1836:82)

Nian-en jatorriari dagokionez, zera proposatzen du Chahok: *ni* + *hura* + *ne* ('niri'). *Ezak*-en jatorriaz denaz bezainbatean, bestalde, hauxe proposatzen du: *iz* (imperatiboa) + *a* (determinatzailea) + *k* (harremana):

Le passé de *Dut*, *nian* ou *nuen*, j'avais je l'avais, offre dans sa décomposition syllabique *nihurane*, lui, était de moi, à moi: ainsi des autres modes. L'impératif de *Dut*, *ezak ezadak*, qui n'a jamais de valeur que comme forme auxiliaire, dérive de l'impératif *iz* avec déterminante *a* et relation *k* (...). (d'Abbadie & Chaho 1836:82)

Chahoren iritziz, *dut*-en oinarri *niz*-en aldaki bat da, harremanak eta pertsonak adierazten dituzten "letren" laguntzaz azaltzen dena.

Niz-en agertzen den *iz* hori, bestalde, euskaraz existitzen den aditz-erro bakarra da. Alde honetatik, *izan*-en deskonposaketa honelakoa litzateke: *iz* (erroa) + *an* (inesiboa) (d'Abbadie & Chaho 1836:170).

La langue basque n'a qu'un verbe.

Ce verbe a deux voix: la *voix intransitive* et la *voix transitive*. La *voix intransitive*, DA, NIZ, etc., sert à exprimer un état du sujet, ou une action reçue, ou une action faite par le sujet sur lui-même; la *voix transitive*, DU, DUT, etc., sert à exprimer une action exercée sur une personne ou une chose autre que le sujet du verbe. Les noms qui accompagnent le verbe déterminent l'état ou l'action.

La voix intransitive n'admet pas de régime direct; elle rend le verbe *être* français, et en se combinant avec les noms verbaux, elle exprime les verbes appelés en français *neutres, réfléchis et passifs*.

La voix transitive demande un régime direct; elle rend le verbe *avoir*, et tous les verbes appelés *actifs* en français, en se combinant avec les noms verbaux qui indiquent une action transmise.

Ces deux voix sont le complément l'une de l'autre et ne doivent être considérées que comme composant un seul verbe. (Inchauspe 1858:1)

Aditz iragangaitzen artean hiru azpitalde egiten ditu nolabait esateko: egoera bat adierazten duten aditzak (egoera aditzak), jasandako ekintza bat adierazten dutenak (pasiboak) eta subjektuak bere buruaren gainean burututako ekintza bat aditzera ematen dutenak (bihurkariak). Bestalde, aditz iragankorrek, aktiboei alegia, subjektuak bera ez den beste zerbait edo norbaiten gainean burutzen duen ekintza bat adierazten dute. Azken hauei buruz Inchauspek esaten du erabilera iragankorraz gain erabilera iragangaitza ere izan dezaketeela:

(...) la même action a besoin des deux voix, de même qu'elle a besoin des divers modes, pour exprimer ses divers rapports. Ainsi, l'action de *perdre*, d'*offrir*, de *commencer*, de *donner*, de *frapper*, etc., et en général, toutes les actions transitives

exprimées en français par les verbes actifs, se combinent avec l'une et l'autre des deux voix, selon que l'action s'exerce sur un objet étranger ou sur le sujet lui-même. Pour rendre *il l'a offert*, on dit *eskéntu DU* avec la voix transitive; pour exprimer *il s'est offert*, *eskéntu DA* avec la voix intransitive; *il le commençait* se dit *hásten zían*; *il commençait à*, *hásten ZEN*; *il l'aura perdu*, *gáldu DUKE*; *il se sera perdu*, *gáldu DATE*, etc. (Inchauspe 1858:1)

2. Le verbe c'est la vie

2.1. Terminologia.

Adizki jokatu ez ari garela, Bonapartek *nom verbal* terminua erabiltzen du aditz nagusia izendatzeko eta *terminatif verbal* aditz laguntzailea izendatzeko. Hauxe da bi terminu hauen erabilera hertsia nolabait esateko. Dena den, badute terminu horiek adiera zabalago bat. Izan ere, *noms verbaux* terminua jokatu gabeak izendatzeko erabiltzen du eta *terminatifs verbaux* jokatu entzako.

Bonaparteren aditz-teoriaren arabera, adizki jokatu en artean badira aditz-erroa dutenak. Hauei *noms verbisés* hots egiten die Bonapartek. Haatik, adizki jokatu puruetan, *terminatifs purs* deitzen dituenak, ez dago aditz-erorik, hau da, adizki hauek letra pronomina lez osaturik daude, modua adierazteko eta elementuen elkarlotzea errazten duten letrekin batera (letra eufonikoak).

Azkenik, esan beharra dago Bonapartek *aditz-oina* eta *partizipioa* bereizi egiten dituela. Aditz-oinari *radical* deitzen dio eta partizipioari *adjectif verbal*. Bestalde, aditzaren erroa aditzera emateko ere *radical* terminua erabiltzen du. Beraz, *radical*-ek bi gauza adieraz ditzake: erroa eta aditz-oina.

Lanean terminologia gaurkotu dugu, beti ere jatorrizko terminua parentesi artean jarri. Gaur egungo terminologian ordainik ez dutenen kasuan, *terminatifs purs*, *noms verbisés*, esate baterako, adierakiderik hoberena bilatzen saiatu gara: *adizki puruak*, *adizki erro dunak*. Hiru kasutan "gorde" ditugu Bonaparteren terminuak (*nom verbal*=aditz-izena, *terminatif verbal*=aditz-bukaera, *adjectif verbal*=aditz-adjektiboa) *nom verbal* eta *adjectif verbal*-en artean litezkeen ñabardurak gordetzeko xedearekin. Izan ere, garai honetako testuekin zaila da ziurtasunez jakitea terminuen ordain zehatzak.

2.2. Benetako laguntzaileak vs. bestelakoak.

Bonapartek honako bereizketa egiten du aditz laguntzaileari dagokionean: batetik, *izan* iragankorraren gainean eraikitzen diren adizkiak (4), halaber *iraun*, *adi* eta *ki*-ren (5) gainean eratzen direnak. Bestetik, adizki puruak (*terminatifs purs*), ez dutenak zertan laguntzaile izan eta *izan* iragangaitzaren gainean eraikitzen direnak.

Izan iragangaitzaren gainean eraikitzen diren adizkiak ez dira laguntzailezat hartzen, nahiz eta askotan aditz-izen (*nom verbal*) baten laguntzaz agertzen diren. Aditz-izen hau inoiz ez da aditz-oina (*radical*), partizipioa edo aditz-adjektiboa (*adjective verbal*) baizik. Adizki puruak ere, aditz-adjektiboaren laguntzaz agertzen dira. Haatik, *izan* iragankorra eta *egin*, *iraun*, *adi* eta *ki* oinarritzat duten adizkiak aditz-oinaren laguntzaz agertzen dira (6) (Bonaparte 1876:8).

Gaurko terminologiari egokituta, Bonapartek *izan* iragankorra terminua baliatzen duenean egungo **ezan* aditzaz ari da. Horrezaz gain, esan beharra dago bere *iraun*-ek gure **iron*-aren balioa duela eta bere *adik* gure **edin*-ena. *Ki*-ri dagokionean, esan dezagun gure aldetik ezin dezakegula oraingo aditz-erro batekin parekatu, **edin*-eko adizki batzuetan (*nantzakion*, *zatzakio*, e. a.) agertu ohi den *ki* morfemarekin baizik. Bestalde, eta arestian aipatu dugun legez, Bonaparteren iritziz adizki puruak aditz-errorik ez dutenak dira, alegia eskuarki elementu pronominalez eratuta daudenak, gaur eguneko **edun* erakoak. Azkenik, *izan* iragangaitzak "gure" *izan* aditzera ematen du.

Ikusi dugunez, bi taldetan sailkatzen ditu Bonapartek aditz-bukaeak edo laguntzaileak: batetik, benetako laguntzaileak eta, bestetik, adizki puruak, ez dutenak zertan laguntzaile *izan* eta hauekin batera *izan* iragangaitza erako aditzak. Laburbilduz, benetako laguntzaileak "gainerakoetatik" bereizi egiten ditu Bonapartek. Bestalde, azpimar-katzekoa da sailkapen honetan aipatzen duen datu bat, alegia benetako laguntzaileak aditz-oinaren laguntzaz azaltzen direla eta "gainerakoak" partizipioaren laguntzaz.

2.3. Adizki puruak.

Aditz-bukaera puruak (*terminatifs verbaux purs*) eratzen dituzten elementuak batik bat izenordainak dira: bai subjektu bezala, bai osagarri zuzen edo zeharkako osagarri moduan edo bai alokutibo gisa. Letra pronominal hauek modua edo etorkizuna adierazteko silabekin eta letra eufonikoekin (elementuen elkarketa errazten dutenak) lotzen dira. *Nauzu* aditz-bukaera, esate baterako, honela dago osatuta: *ni* (objektu zuzena) + *au* (erakuslea) + *zu* (subjektua). Halaber, *haut* = *hi* + *au* + *t* (*ni*-ren baliokidea) elementuek eratzen dute. Elkartze hone-

4. Sailkapen hau egiteko momentuan ez du *egin* aditz-izena aipatzen. *Izan* ere, pasarte honetan Leizarragaren hizkeraz ari da. Alabaina, *egin* eta *izan* iragankorra parekatu egiten ditu beti: "Le subjonctif, l'impératif, le potentiel avec ses suppositifs et son optatif, ont pour caractère la syllabe *za* au transitif de tous les dialectes autres que le bisciaïen. Celui-ci remplace *za* par *gi*." (Bonaparte 1869: xxvi). Esan beharra dago obra honetan *diroket*, *lir*, *zirokeen*, e. a. bezalakoak purutzat dituela Bonapartek, hau da, geroago (1876ko lanean) esan zuen horien aditz-izena *iraun* zela.

5. *Egon* edo *egoki* litzateke dagokion aditz-izena (Bonaparte 1869: xxvi).

6. Ez dute partizipioa behar, nolabait esateko bere baitan dagoelako: "De ce que les terminatifs auxiliaires repoussent l'union avec l'adjectif verbal comme tel, on peut conclure qu'ils le contiennent (...)" (Bonaparte 1876:8).

tan aditzaren berezko ezaugarria, baieztapena alegia, azaleratu egiten da. Orainaldia edo lehenaldia ez dute elementu horiek beraiek definitzen, elementuok hartzen duten kokapenak baizik (Bonaparte 1869:159).

Bonaparterentzat aditz-bukaera puruak soilik elementu pronominal bezala osatuta daudenak dira, alegia erro bezala aditz-izenik ageri ez dutenak. Dena den, elementu horiek elkartzean aditza azaleratu egiten da. Aditza zerbait kaiolaraezina da, kaiolaragai diren elementuak lotzean bere indarra agertzen duena. Aditza bizitza da:

Après avoir nié la présence d'un nom verbal dans les terminatifs verbaux purs, on sera peut-être surpris de nous entendre dire que le verbe lui-même n'appartient à aucun des éléments, pris isolément, dont ces terminatifs se composent. Pourquoi donc les nommer terminatifs verbaux? Parce que le verbe ne peut être saisi que par eux et avec eux. Est-ce donc comme le produit de l'union de ces éléments matériels de la parole que nous devons considérer ce Verbe, immatériel lui-même? Loin de nous cette pensée que nous nous félicitons de ne pas avoir et que nous sommes loin par conséquent d'envier à ceux qui l'auraient. Le Verbe pur est pour nous quelque chose d'insaisissable, qui se manifeste toutefois au milieu d'éléments matériels fort saisissables et qui, loin d'en être le produit, les domine de toute sa puissance en les vivifiant. Le Verbe c'est la Vie. (Bonaparte 1969:159)

Bonaparteren iritziz, euskarak duen legeetako bat aditz iragankorretan subjektua adierazten duten izenordainek subjektu iragangaitzaren forma izatea da. Dena den, aditz iragankorrek behartu egiten du subjektu hori aktibo izatera: *zu zera*, *zuk dezu*. Aditz iragankorrek duen gaitasun honek adizki horretan aditzaren presentzia dagoela adierazten du: aditza berez elementu ez-berbalez osatuta dago eta, haiek elkartzean, hura azaleratu egiten da, nolabait esateko. Hortaz, elementu pronominalak elkartu arte ezin esan da aditzaren presentzia dagoenik. Osterantzean, **dezu*, **deguk* bezalako formak ibiliko genituzke (Bonaparte 1877:32-33).

Ikusitakoaren arabera, Bonapartek adizki puruek 'baieztapena' adierazten dutela esaten duenean, Port Royalekoen teoriari jarraiki egiten du.

Adizki puruak partizipio ado aditz-adjektibo (*adjectif verbal*) baten laguntzaz agertzen dira. Partizipio honek adizkiaren oinarri den *au* erakuslearekin (edo bere aldakiren batekin) komunztatzen du.

Bonaparteren iritziz, objektu zuzenak ezinbestean azaldu behar du aditz iragankorretan. Alde honetatik, aditz horietan erakusle bat dagoela oinarri esaten du. Hain zuzen, 3. pertsona singularreko osagarri zuzenaren azpian (*régime direct*) *au* erakuslea dago, zehazkiago, Burundako hizkeretan eta bizkaieran agertzen den aldaera (*dau*). Silaba horrek bilakaera desberdinak izan ditzake: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ü*, *ai*, *ei*, *eu*, *aa*, *ao*, *ie*, *ii*, *io*, *iü*, *oo*, *üi*, *üü*. Zeharkako osagarria (*régime indirect*) duten aditzei dagokienez, aditz horietan dagoena *oni* da, hobeki

esan, *o* bere laburtzapena. Honek ere emaitza desberdinak izan ditza-ke: *u, b, i, ko, ka, yo, io, tsa, tso* (Bonaparte 1869:xi-xii).

Jakina denez, Chahok *dut*-en azpian erakusle bat dagoela proposa-tzen du (*dut* = *da* + *hura* + *t* [hitz egiten duenaren marka]). Bonapartek adizki puruen kasuan esaten duena oso antzekoa da. Izan ere, aditz horietan erakusle bat -edo bere aldakiren bat- datzala esaten du, (*h*)*au* absolutudun adizkien kasuan eta (*h*)*oni* datibodunen kasuan.

Bonapartek Vinsonen teoriari kontra egiten dio. Izan ere, Vinsonen ustez ezinezkoa da euskaraz *dut* aditzaren sustraia den *u* era isolatuan agertzea (7). Aitzitik, Bonaparteren ustez *au* erakuslea da adizki horien azpian dagoena:

On trouvera, dans le premier, l'exposition de notre théorie que nous persistons à croire moins improbable que celle de M. Vinson, tout en admettant la simple possibilité de cette dernière, qui n'est fondée que sur le sens hypothétique d'un radical qui n'a jamais lieu à l'état isolé dans la langue basque; tandis que notre hypothèse a pour base le démonstratif *au*, mot dont le sens est parfaitement connu, et qui avec ses variantes *aur*, *gau*, *kau*, *kaur* `ceci' expliquant le régime direct dont il a le sens, et son régime indirect *o*, *ko*, contractions de *oni*, *koni* `à ceci', rend assez bien compte des terminatifs transitifs de n'importe quel temps. Il ne faut pas oublier en effet que le régime directe (exprimé d'après notre théorie par *au* ou par une de ses variantes) fait partie essentielle de tout terminatif verbal du basque, qui peut bien exprimer `il l'a' *dau*, mais non pas `il a'. (Bonaparte 1876:20)

Indikatiboan, baldinkeran -baldinkeraren supositiboan eta optatiboan-, ezinezkoa da aditz iragankorretan erro betekizuna duen aditz-izen bat aurkitzea. Bestela esan, aditz-bukaera puruetan ezinezkoa da aditz-izenik aurkitzea. Aitzitik, Bonaparteren ustez, nabarmena da adizki batzuk *izan* eta *egin* aditz-izenen gainean eraikitzen direla. Agintera, subjuntiboa, bi potentzialak -eta haien supositiboak eta optatiboa- honela eratzten dira.

Det, *dut*, *dot* eta *düt*-en erroak *e*, *u*, *o*, *ü* aditz-izenak direla bitxi samarra da Bonaparteren ustez, *dezadan* eta *dagidan*-en erroak *izan* eta *egin* direla ikusi ondoren, baina hura frogatu beharrean ikusten du bere burua: *u*-k ez du aditz-izen baten adiera, *izan*-ek eta *egin*-ek, ordea, esanahi argia badute. Bestalde, *u ukhan*-en laburdura besterik ez dela (eta, beraz, *dut dukat*-ena) esateak arrazoi pusketa bat izango luke, baina onartezina da arrazoi bategatik. Izan ere, euskaraz ez da

7. Vinsonen iritziz, bi aditz daude (*être/avoir*). *êtreri* dagokionez, erroa *iz* (*izan*-en aurkitzen dena) dela esaten du eta *avoir*-ena *u* (*ukhan*-etik eratorria). Dena den, erro gehiago aipatzen ditu Vinsonen: "(...) Mr. Vinson, recordando la indicación de Oihenart, admite la existencia de varios radicales par la conjugación perifrástica." (Campión 1884:312). Hauek dira, hain zuzen, Vinsonen aipatzen dituen erroak (Vinson 1875:330-341): *ero* edo *eroa*, *eza* eta *egi*, eta *au* edo *eu*.

ohikoa aditz-izenetan agertzen den *k* hori galtzea: *jakinek dakit* ematen duela eta *ikusik dakust* ongi argi ikusten da. Hasierako hotsa aldatu egiten da, baina herskari ahoskabea mantendu egiten da. Hala, ez dira **dait*, **dai*, **daust*, **daus* bezalako formak aurkitzen euskaraz. (Bonaparte 1869: 159)

2.4. Izan iragangaitza.

Izan iragangaitza erako adizki jokatu ei denaz bezainbatean, Bonapartek esaten du beraiekin agertu ohi den aditz-adjektibo edo partizipioak atributu eginkizuna duela. *Izan*-ek *`existentzia`* adieraziko luke, bestalde. Aditz-izen honek *`eu`/`habido`* eta *`été`/`sido`* adierazten ditu batera euskararen zortzi dialektoetatik bostetan, *ill* edo *hil*-ek *`mort`/`muerto`* eta *`tué`/`matado`* adierazten duen bezala. Hortaz, aditzean bi ahots (*voix*) egongo lirateke: iragankorra eta iragangaitza (Bonaparte 1876:8). Jakina denez, Inchauspek ere iragankorra/iragangaitza bereizketa egiten zuen. Alde honetatik, Inchausperean eragina ikus genezake Bonaparteren lanetan.

Ez naiz ausartzen Bonapartek Condillac eta Harrisen ideiak eza gutzen zituela esatera, baina azpimarkatzekoa da bi hizkuntzalari hauek ematen duten aditzaren definizioa eta Bonapartek *izan* iragangaitzarentzat ematen duena berdinak direla: definizio hauen arabera, aditzak *`existentzia`* adierazten du.

Vinsonen arabera, akats hedatua da *izan*-ek *`avoir`/`haber`* adiera bereganatzea bere erabilera perifrastikoan. Zubereraren eta behe-nafarreraren zenbait aldaeratan (*variétés*), aldiz, *`haber`/`avoir`* *ukan/ukhan/ukhen*-en bitartez adierazten da:

61. C'est par un singulier abus, par une étrange erreur populaire, que *izan* a pris le sens de "avoir" dans la conjugaison périphrastique. En souletin et dans certaines variétés bas-navarraises "avoir" toujours rendu par *ukan, ukhan, ukhen*: *izan naiz* "j'ai été", *ukhen düt* "j'ai eu", etc. (Vinson 1877:108)

Dena den, *izan*-ek *`été`/`sido`* *`eu`/`habido`* biak adierazten ditu gipuzkeraz, bizkaieraz, lapurteraz, iparraldeko goi-nafarreraz, hegoaldeko goi-nafarreraz eta ekialdeko behe-nafarreraren hiru azpi-euskalkietatik batean. Hortaz, ezin da demostratu erabilera hau ez dela jatorra euskaraz. Bonaparteren ustez haxe da, hain zuzuen, euskarak duen bereizgarrietako bat eta euskalki gehienetan erabiltzea horren frogagarri da. Alde honetatik, litekeena da, Bonaparteren ustez, besteak beste zubererak egiten duen *`été`/`sido`* eta *`eu`/`habido`*-ren arteko bereizketa gaztelaniatik edota frantsesetik hartuta izatea (Bonaparte 1877:30-31).

Vinsonek aipatzen du gaztelaniak *tener* eta *haber* nahastu egiten dituela eta nahasketa hori euskarara gramatikalari espainol-euskaldunek zabaltu egin dute:

64. Je crois plutôt que le radical *u* vient de *ukan, ukhan, ukhen* employé avec le sens de "avoir" dans quelques dialectes français. *Euki* est plutôt "tenir", en labourdin *iduqui*. Les gram-

mairiens basques espagnols ont transporté dans leur idiome original la confusion habituelle au castillan entre *tener* et *haber*. Dans la conjugaison de *dut* le radical *u* varie en *au*, *eu*, *i*, *ai*, *ei*, *a*, *e*, *o*. La comparaison des dialectes montre que *u* est primitif. (Vinson 1877:108)

Bonaparteren ustez, ordea, gaztelaniak ez ditu *tener* eta *haber* nahasten. Halaber, ez dago konfusiorik *izan* eta *iduki*-ri dagokienean. Bereizketa hori berezkoa da euskaraz eta ondoren gaztelaniara hedatu da. Izan ere, hizkuntza latindar gehienetan, frantsesean eta italieran esate baterako, ez dago halakorik. *Izan* eta *iduki*-ren arteko bereizketa, batetik, eta hitz bakarra egotea (*izan*) `été`/'habido' eta `eu`/'sido' adierazteko, bestetik, euskarak duen aberastasuna eta, era berean, pobrezia aditzera ematen dute: "Une grande richesse d'une part, et un peu de pauvreté de l'autre, caractérisent donc l'euskara." (Bonaparte 1877:31-32).

2.5. Izan iragankorra eta egin.

Izan eta *egin*en gainean eraikitzen diren aditzek badute ezaugarri komun bat aditz trinkoekin: aditz-izen baten gainean eratzen dira. Hortaz, aditz erroduak dira (*noms verbisés*) eta ez aditz puruak (*terminatifs verbaux purs*). Haatik, badira haien arteko desberdintasunak: *izan* eta *egin*-en gainean eraikitzen direnak era erlatiboan bakarrik azaltzen dira (*dezan*, *dagidan*... baina ez **dezat*, **dagit*...), hau da, ezin dira isolaturik (indikatiboan) azaldu. Aitzitik, nahiz eta forma aldetik erlatiboak izan, adierari dagokionean subjuntiboak dira (8). *Daramadan*, *dagoan*... bezalako formak, ordea, indikatiboak dira (benetako erlatiboak), ez subjuntiboak. Arestian esan bezala, oinarritako *egin* eta *izan* duten aditzak eta aditz puruak banaketa osagarrian daude: lehenengoak subjuntiboan, inperatiboan eta bi potentzialetan -bai supositiboetan eta bai optatiboan- azaltzen dira eta bigarrenak indikatiboan, baldinkeran -supositiboan eta optatiboan. Hortaz, *izan* eta *egin*-en gainean eraikitzen diren aditzak sailkatzea ez da bate-re erraza:

Les deux noms verbaux *izan* et *egin* ne peuvent donc être assimilés aux autres que morphologiquement. Ils forment classe à part, quant au sens, et servent, pour ainsi dire, de transition entre les terminatifs verbaux purs et les noms verbaux ordinaires [trinkoak]. (Bonaparte 1869:159)

Izan iragankorraren jatorriari dagokionez, honakoa proposatzen du Bonapartek: *izan* > *dezan*. *Izan*-en dagoen *i* hori *e* bilakatzen da erakusle bat gehitu egin zaiolako aditz-adjektiboari; horregatik deitzen dira aditz hauek iragankorrak (Bonaparte 1876:8).

8. Subjuntiboak dira *dezan*, *dagidan*... bezalako adibideak. Posiblea da aginterazkoak (*ezazu*, *egizu*...) edota ahalerazkoak (*dezaket*, *dagiket*...) izatea (Bonaparte 1869:159). Adibideak nireak dira.

2.6. Iraun.

Ahalerako *diro*, *ziroen*, *diroke* eta *liro*, *liroke*, *zirokeen* bezalako adizkiak lapurtera zaharrean (*labourdin ancien*) (9) usu erabiltzen dira. Hasiera batean aditz hauek purutako hartzen ditu printzeak:

Le souletin, les bais-navarraïss oriental et une partie du bas-navarraïss occidental du Labourd, ont conservé des restes de potentiels transitifs à terminatifs verbaux purs, synonymes quant au sens, mais non pas quant à la forme, des potentiels ordinaires ayant la syllabe *za* ou le nom verbal izan pour radical. (Bonaparte 1969:xxv, 2. oin-oharra)

Haatik, geroago bere iritzia aldatu egiten du: aditz hauen oinarria *iraun* litzateke, italiararen *durato* alegia. Iraun honek adiera neutroa izan dezake (*duré*/*durado*), baina esanahi aktiboa (*enduré*/*sobre-llevado*) da aditz hauetan gailentzen dena. Bonaparteri teoria hau van Eysena baino hobea iruditzen zaio.

Ce nom verbal *iraun*, ne fût-ce qu'à cause de son sens, est bien plus propre à être donné comme la base d'une théorie verbale, que le fameux factitif *eroan*, considéré par M. van Eys comme une contraction de *erazo joan* (10)!! (Bonaparte 1876:12)

Dena den, *iraun*-en aldeko teoria honek, erakuslea dagoela oinarri proposatzen duenaren aldean, desabanatila bat dakar. Izan ere, azken honek bakarrik azaltzen du zergatik euskaraz *il a/tiene il l'a/lo tien-ez* ordezkutzen den (Bonaparte 1876:11-12).

Nahiz eta hasiera batean Bonapartek adizki hauek puruak direla esaten duen, ondoren erroduntzat hartzen ditu. Hala ere, puruekin erlazonatu nahian-edo, *iraun* aditz-izena *hau* erakuslearen adierakidetzat hatzen du.

3. Ondorioak

3.1. Aditzaren definizioa.

Ikusi dugunaren arabera, bi taldetan sailkatzen ditu Bonapartek aditz-bukaerak: aditz-bukaera puruak batetik -batez ere elementu pronominalez eratuta daudenak- eta aditz-bukarera errodunak, bestetik. Adizki puruei dagokienez, bere berezko ezaugarria *'baieztapena'* adieraztea dela esaten du Bonapartek. Alde honetatik, beraz, Port Royalen teoriari jarraitzen dio. Port Royalek esaten du aditzak egitura konplexuak direla: baieztapena + atributua. Egitura honetan oinarrituta aditz guztiak aztertzen dituzte. Hala, benetako aditz bakarra dago

9. Joannes Leizarragaren hizkeraz ari da.

10. Van Eysen ustez, bi aditz laguntzaile daude (*être*, *avoir*) baina bakoitzean erro ezberdin batzuk: *izan*, *adin*, batetik, eta *eroan*, *ezan*, *eutsi*, *egin*, bestetik (van Eys 1875). Ikusitakoaren arabera, van Eysen ustez euskal aditza az da bakarra, anitza baizik: "Como se ve, la unidad del verbo basco ha saltado, Estamos muy lejos de las dos voces: ante los ojos tenemos un mosaico, una ataracea." (Campion 1884:314)

(*izan*) 'baieztapena' adierazten duena alegia eta beste guztiak konplexuak dira. Honi aditz bakarraren teoria deitzen zaio.

Bestalde, esan beharra dago Bonaparteren lanetan aditzaren kontzeptzio aristotelikoaren zantzuak aurki daitezkeela. Ideia hau jaso zuten hizkuntzalarien arabera, Condillac eta Harris, besteak beste, aditz bakarrak ez luke 'baieztapena' adieraziko, 'existentzia' baizik. Bonaparteren iritziz, 'existentzia' adierazten duten aditzak *izan* iragangaitza tankerakoak dira. Lanean zehar esan dugun bezala, aditz hauek errodunak lirateke eta adizki puruekin batera talde bat osatzen dute, "benetako" laguntzaile ez direnen taldea.

Laburbilduz, aditzaren definizioari dagokionez, Bonapartek bai 'baieztapena' eta bai 'existentzia' ideiak jaso zituen. Haatik, eta aurre-rago ikusiko dugun bezala, Port Royalek -eta ondoren Condillac-ek eta Harrisek- definizio hori hartuta egin zuten aditzen sailkapena eta Bonapartek egin zuena guztiz bestelakoak dira.

3.2. Benetako laguntzaileak vs. "bestelakoak".

Bonapartek honako bereizketa egiten du aditz laguntzaileari dagokionean: Batetik, *izan* iragankorra errotako duten adizkiak genituzke [**ezan*], halaber *egin*, *iraun* [**iron*], *adi* [**edin*] eta *ki* [**edin* erako aditz batzuekin agertzen den morfema] erroak dituztenak; bestetik, adizki puruak genituzke [**edun*] eta horiekin batera *izan* iragangaitza errotako dutenak [*izan*]. Lehenengo taldeari buruz Bonapartek esaten du hauek direla benetako laguntzaileak. Bidenabar, laguntzaile hauek aditz-oinaren laguntzaz -eta ez partizipio batekin- agertzen direla esaten du. Beste taldeaz denaz bezainbatean, bi ideia azpimarkatzen ditu Bonapartek: puruek ez dutela zertan laguntzaile *izan* eta *izan* iragangaitza erakoak ez direla laguntzaileak, nahiz eta askotan aditz-izen baten laguntzaz azaltzen direla onartu. Bai puruak eta bai azken hauek partizipio batekin -eta ez aditz-oin soilarekin- agertu ohi direla gaineratzen du printzeak.

Zergatik ez dira bi aditz mota hauek, alegia puruak eta *izan* iragangaitza erakoak, benetako laguntzaileak? Agian Bonapartek esan nahi duena da *dut* erako aditz-bukaerak (11) -*dut* purua litzateke- aditz-izen baten laguntzarik gabe ager daitezkeela (*Zer duzu?/Buruko mina dut*), *grosso modo* *dut* *eduki* ordeztu erabil daitezkeela. Haatik, interpretazio honek arazo bat sorrazten digu. *Izan* ere, Bonapartek puruen artean sailkatzen dituen aditz guztiak ezin dira *eduki*-ren ordeztu erabili (12). Bestalde, argudio bera erabil dezakegu *izan* iragangaitza aditzekin. Aditz-bukaera hauek aditz-izen baten laguntzarik gabe erabil daitezke lasai asko (*Txoriburua zara/Etxepare poeta bikaina da*).

11. Nor-nork erakoak, indikatibozkoak.

12. Nor-nori-nork gisakoak, adibidez.

3.3. Aditz bakararen teoria euskalariengan.

Humboldték bere gramatikan [ca. 1811-1814] laguntzaile bakarra aipatzen duela iruditzen du eta ingleseztako *to do*-rekin parekatzen du. Urte batzuk geroago (1817 [1816]), ordea, *euki*, *ukan*, *adi*, *egin*, *eruan* eta *izan* laguntzaileak aurkezten ditu. *Euki* da aditz aktiboetan gailentzen dena eta *izan* pasiboetan. Beraz, nahiz hasiera batean aditz bakarra proposatzen duela ematen duen, ondoren aditz aniztasunaz hitz egiten du. Bestalde, Darrigolek (1827) bi aditz bereizten ditu, *niz* (*être*) eta *dut* (*avoir*-ren antzekoa). Ideia hau Chahori (1836) onartezina iruditzen zaio. Izan ere, bere ustez aditz bakarra dago; bestela esan, bi aditz daude, *niz* (pasibo eta neutroetan) eta *dut* (aktiboetan), bigarrena lehenengoaren moldaketa. Beraz, ez dira horren desberdinak Darrigol eta Chahoren teoriak. Bonaparteren aurretikoekin bukatzeko, Inchauspek (1858) euskarak aditz bakarra duela esaten du. Aditz honek bi ahots ditu, iragangaitza (*da*, *niz*) eta iragankorra (*du*, *dut*).

Ikusitakoaren arabera, Bonaparteren aurretikoek aditz bakarra edo bikoitza proposatzen zuten. Bonaparteren ikuspegia, aldiz, guztiz bestelakoa da: Bonapartek euskaraz erro desberdinak daudela oihartzen da eta aitortu egiten du: *izan* iragankorra [**ezan*], *iraun* [**iron*], *adi* [**edin*] *egin* eta *izan* iragangaitza [gure *izan*]. Bestalde, Bonapartek *ki* erroa aipatzen du, egun errotzat hartzen ez dena. *Ki* hori **edin* gisako aditzekin -nor-nori erakoak- agertzen den morfema bat da. Haatik, iruditzen zait honelako erroen existentziaz hitz egiten duenean amore ematen ari dela. Izan ere, bere aditz prototipikoak puruak dira, erakusle baten gainean eraikitzen direnak. Horregatik agian saiatzeko *izan* iragankorra eta *iraun* puruekin parekatzen: lehenengoaren baitan erakusle bat dagoela esaten du momentu batean; bestalde, *iraun* hau -ren adierakidea dela aipatzen du. Puruetara bihurtuz, erakuslearen ideia hori Chahoren lanean aurkitzen dugu. Honela deskonposatzen du Chahok *dut*: *da* + *houra* + *t*. Bonaparteren iritziz, objektu zuzena ezinbestean azaldu behar da aditz iragankorretan. Alde honetatik, adizki horietan erakusle bat dagoela proposatzen du. Hain zuzen, *au* da osagarri zuzena duten aditzen azpian dagoena. Silaba horrek bilakaera desberdinak izan ditzake: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ü*, *ai*, *ei*, *eu*, *aa*, *ao*, *ie*, *ii*, *io*, *iü*, *oo*, *üi*, *üü*. Zeharkako osagarria duten aditzei dagokienez, aditz horietan dagoena *oni* da, hobeki esan, *o* bere laburtzapena. Honek ere emaitza ezberdinak izan ditzake: *u*, *b*, *i*, *ko*, *ka*, *yo*, *io*, *tso*, *tso*. Bonapartek ez ditu korrespondentzia sistematikoak aipatzen. Bestalde, harriarria da bokal eta kontsonte aniztasun hau ikusita morfema desberdinak ez antzematea.

Beraz, Bonaparte ez da aditz bat -edo bi- bereiztera mugatzen. Erro desberdinak daudela oihartzen da. Hala ere, erakuslearen teoriarekin inkoherentea ez izateagatik edo, *au* eta *o*-ren bilakabide harriarriak ematen dizkigu.

BIBLIOGRAFIA

- d'ABBADIE, A. & J. A. CHAHO (1836): *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne*. Arhus Bertrand. Paris.
- ASTARLOA, P. P. (1803): *Apología de la lengua vascongada*. Gerónimo Ortega. Madrid. Berrarg. faksim. Amigos del Libro Vasco. Bilbao (1983).
- (1883): *Discursos Filosóficos sobre la primitiva ó Gramática y análisis razonada de la euskara ó bascuence*. P. Velasco. Bilbao.
- BONAPARTE, L.-L. (1869): *Le verbe basque en tableaux, accom - pagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euska - ra: le guipuscoan, le biscaïen, le haut-navarrais septentrional, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occiden - tal, le bas-navarrais oriental et le souletin; avec les différences de leurs sous-dialectes et de leurs variétés. Recueilli sur les lieux mêmes de la bouche des gens de la campagne, dans cinq excu - sions linguistiques faites dans les sept provinces basques d'Espagne et de France pendant les années 1856, 1857, 1866, 1867, 1869*. Strangeways & Walden. London. Berrarg. faksim. in J. A. Martija (ed.) *Opera omnia vasconice, I*, 175-442. Euskaltzaindia. Bilbo (1991).
- (1876): *Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque concernant la langue basque, accompagnées d'obser - vations grammaticales et bibliographiques* (Extrait de la *Revue de Philologie et de Ethnographie*, publiée par Ch. E. òsfalvy. Tome deuxième, N°3. Paris. 1876). London.
- (1877): *Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections, dont M. J. Vinson a accompagné l'Essai sur la langue basque par F. Ribáry* (Extrait des "Actes de la Société Philologique", Tome VII, N°2. Paris. 1977). London.
- CAMPIÓN, A. (1884): *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*. Pamplona. Berrarg. faksim. LGEV. Bilbo (1977).
- DARRIGOL, J.C. (1827): *Dissertation critique et apologétique sur la Langue Basque, par un ecclésiastetique du diocèse de Bayonne*. Bayonne.
- DONZÉ, R. (1967): *La grammaire générale et raisonnée de Port-Royal. Contribution à l'histoire des idées grammaticales en France*. A. Franke. Berna. Gazt. itz. *La gramática general y razo - nada de Port-Royal: Contribución a la historia de las ideas gra - maticales en Francia*. Editorial Universitaria de Buenos Aires (1970).
- GARATE, J. (1933): *Gillermo de Humboldt. Estudios de sus trabajos sobre Vasconia*. Junta de Cultura vasca. Bilbao.
- (1933-34): "Correcciones y adiciones a la 1ª Sección del segundo volumen de la obra intitulada el *Mithridates* sobre la Lengua Cantábrica o Vasca por Guillermo de Humbolt en Berlín año de 1817, en la Librería de Voss". *RIEV* 24, 460-487; 25, 87-126.
- GÓMEZ, R. (1995): "La aportación de W. Von Humboldt a la gramá - tica vasca". *RIEV* 41/2, 601-621. (= J. A. Agirreazkuenaga & J.

- Azurmendi (ed.) *Wilhelm von Humboldt: Un puente entre dos pueblos. Hezkuntza, Hizkuntza, Euskal Herria*. Eusko Ikaskuntza. Oñati [1995]).
- HUMBOLDT, W. Von [ca. 1811-1814] Ik. Garateren (1933:153-178) itzulpena.
- (1817 [1816]): *Berichtigungen und Zusätze zum ersten Abschnitte des zweiten Bandes des Mithridates über die cantabrische oder baskische Sprache*. Vossischen Buchhandlung. Berlin. Gazt. Itz. Ik. J. Gárate 1933-34.
- INCHAUSPE, E.T. (1858): *Le verbe basque*. B. Duprat. Bayonne Paris. Berrarg. faksim. Hordago. Donostia (1970).
- JOLY, A. (1972): "Introduction" in J. Harris, *Hermes: ou recherches philosophiques sur la grammaire universelle*. Librairie Droz. Genève, 1-144.
- MITXELENA (1964): *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Auñamendi. San Sebastian. Orain in J. A. Lakarra (ed.) *Sobre historia de la lengua vasca*. ASJU-ren gehigarriak, 10. Gipuzkoako Foru Aldundia. Donostia (1988), 1-73.
- PAGOLA, R. M. (1991): *Dialektologiaren atarian*. Mensajero. Bilbo.
- RIBÁRY, F. (1877 [1866]): *Essai sur la langue basque*, J. Vinsonek hungarieratik itzulua eta oharrez osatua. Hungarierazko lehen arg. *Nyelvtudomány közlemények* 5, 37-75; 426-474. Ik. Vinson 1877.
- VAN EYS, W. J. (1875): *Etude sur l'origine et la formation des verbes auxiliaires basques*. Paris.
- VILLASANTE, L. (1961): *Historia de la literatura vasca*. Sendo. Bilbao.
- VINSON, J. (1875): "Le verbe auxiliaire basque", *RLPhC* 7, 322-347. Separata: *Notes sur la dérivation de verbe basque*. Maisonneuve. Paris (1875).
- (1877): "Avant-propos" eta "Notes complémentaires" in Ribáry 1877, X-XXV eta 99-119.
- YRIZAR, P. De (1981): *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*. Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa. San Sebastián.
- ZAVALA, J. M. (1848): *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaíno*. San Sebastián.
- ZUAZO, K. (1988): *Euskararen batasuna*. Iker-5. Euskaltzaindia EHU. Bilbo.

La construcción de San Francisco Javier (1880-1941) (1)

SANTIAGO LEONÉ PUNCEL*

CRONOLOGÍA,
FUENTES,
METODOLOGÍA

En este trabajo me propongo considerar la construcción de Francisco de Javier como un lugar de la memoria (2) para los navarros. Es decir, como un personaje importante dentro de una cierta imaginación colectiva. Recientemente un lector expresaba en el *Diario de Noticias* su disgusto ante la celebración que el Gobierno de Navarra preparaba para la fiesta de San Francisco Javier el día 3 de diciembre, porque, según decía, ignora u omite “datos que fueron de la historia de Francisco Xabier Jaso y Azpilkueta”, a saber, “que su padre, Juan de Jaso, procedía del pueblo de Jaso, en Baja Navarra”, que “San Francisco Xabier y su familia lucharon por continuar con la independencia de Navarra, contra los ejércitos invasores españoles”, que “nunca San Francisco Xabier fue español”, que “murió en Goa (Indias) [sic], orando en euskera, su lengua vernácula” y algunos otros. A su vez, por el *Diario de Navarra* (22-IX-1998, última página) pudimos saber de un viaje que el velero “Xavier de Navarra” hará hasta el Japón, en la “Javierada más larga de la historia”. “Queremos dejar el nombre de Navarra donde se merece”, decía el coordinador general de la expedición, Julio López. Y es que, según parece, “una parte de la prensa japonesa ha afirmado que San Francisco Javier era vasco y otra, que Navarra es la cuna de ETA”.

1. Este artículo es un resumen de un trabajo de investigación más amplio presentado en la Universidad de Navarra en marzo de 1999 con el título “San Francisco Javier como texto legible (1880-1941)”, y forma parte de la tesis doctoral “Los lugares de la memoria en Navarra”, en la que trabajo actualmente, y para la que cuento con una beca del Ministerio de Educación y Cultura. Una primer acercamiento al tema fue mi comunicación “Francisco de Javier como texto legible (1880-1922)”, en VV. AA., *Mito y realidad en la historia de Navarra. Actas del IV Congreso de Historia de Navarra*, vol. II, 1998, pp. 81-94.

2. Para una discusión de la noción de “lugar de la memoria” cf. mi artículo “Entre crítica y nostalgia: la problemática de Pierre Nora (a propósito de *Les lieux de mémoire*)”, *Memoria y civilización*, II (1999), 339-348.

* Universidad de Navarra